

فصلنامه رهیافت‌های نوین در مطالعات اسلامی

License Number:85625 Article Cod:Y4N12A9954 ISSN-P:2565-6442

اخلاق کاربردی در نظام اخلاقی اسلام براساس آیات و روایات

(تاریخ دریافت ۱۴۰۱/۰۳/۱۵ تاریخ تصویب ۱۴۰۱/۰۹/۱۲)

دکتر خلیل اله احمدوند

استادیار گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه رازی

امین رضا ویسعلی^۱

دانشجوی کارشناسی ارشد فقه و مبانی حقوق اسلامی دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه رازی

چکیده

در دنیای پرفراز و نشیبی که زندگی می‌کنیم ارزشهای اخلاقی بشمار و فراوانی وجود دارد که بر روش زندگی ما تاثیر فراوان میگذارد، همچنین در تمامی نظام های اخلاقی دینی، ملاک نهایی اخلاق، خدا و تقرب به او و رضایت اوست. اخلاق قسمتی اعظم و مهم از آموزه های دین مبین اسلام است، علاوه بر اینکه آیات زیادی در این باب نازل شده و حتی هدف مهم رسالت پیامبر (ص) را اصلاح اخلاق بیان داشته احادیث و اشعار فراوانی نیز در این باره وجود دارد. لذا در این تحقیق که به روش کتابخانه ای سعی در جمع آوری مطالب شده، مروری بر معانی و تعاریف اخلاق اسلامی و ضرورت بکارگیری آن در بین جوامع و میزان تاثیر آن می‌پردازیم.

واژگان کلیدی: اخلاق، مکارم اخلاق، اخلاق کاربردی، ملکات نفسانی

^۱ نویسنده مسئول

مقدمه

یکی از موضوعاتی که انسان ناخودآگاه به سوی آن کشیده می شود بحث از تهذیب نفس و پاکسازی وجود از صفات ناپسند است. مطابقت مباحث اخلاقی با فطرت انسانی باعث میشود که انسان از شنیدن آنها لذت برده و بدون هیچ تعاملی قهرمانان میدان مبارزه با نفس را بشناسد، ولی باید توجه داشت که این سخن به آن معنا نیست که هرکس می تواند به آسانی اخلاق ناپسند خویش را ترک کرده به فضائل و سجایای پسندیده روی آورد بدیهی است که انسان به همان اندازه که از فکر داشتنِ خلقیات و صفات پسندیده لذت می برد از ترک صفات زشتی که در درون او ریشه زده و آثارش در کردار و رفتارش ظاهر گردیده ناخشنود بلکه هراسان است و به همین دلیل است که وارستگان از صفات حیوانی بسیار اندک و بازماندگان در ورطه هوای نفسانی بشمارند این دوگانگی به این دلیل است که رهایی از خلق و خوی که انسان به آن عادت کرده بسیار مشکل بوده و جز با تلاش پیگیر و مداوم در طول سالیان متمادی امکان پذیر نیست.

بخش اول: کلیات و مفاهیم اولیه

بند اول: خَلْق و خُلُق

خَلْق و خُلُق از یک ریشه اند اما معنای متفاوتی دارند ماده خلق (خ ل ق) اگر با خاء فتوح استعمال شود و معنی صورت ظاهری است و اگر با خاء مضموم استعمال شود و معنای صورت باطنی است مثلاً وقتی میگوییم فلانی خَلَق و خُلُقش نیکوست یعنی ظاهر و باطنی آراسته و زیبا دارد. خلق انسان که طبیعت اوست شامل غرائز (شهوت، غضب و...) احساسات (کنجکاوی، محبت و...) تمایلات (حق طلبی، عدالت خواهی و...) استعدادهای انسان مانند اندیشه ورزی است، اختیار در به دست آوردن آنها هیچگونه دخالتی ندارد و میان تمام انسان ها مشترک است یعنی جزات آنها است. چنانکه خداوند متعال میفرماید: وَصَوَّرَكُم فَأَحْسَنَ صُورَكُم

اما خلقت انسان صفاتی است که با عمل و اختیار انسان به تدریج برای او ایجاد می شود و تغییر پذیر است اگر از استعدادهای خدادادی خوب بهره برداری کند صاحب صفات شایسته و اخلاق پسندیده می گردد و اگر از این استعدادهای خدادادی خوب بهره برداری نشود دارای صفات

اکتسابی ناپسند شده و رذیلت های اخلاقی در ملکه خواهد شد.^۱ سلامت و امنیت محیط و نظم و آرامش و آسایش اجتماعی انسانها به کیفیت معاشرت و سلوک و اخلاق اجتماعی آنها بستگی دارد زندگی در جامعه ای که افراد آن رعایت اخلاق و آداب اجتماعی پایبند باشند خوش و زیبا و لذت بخش می باشد برعکس زندگی در جامعه ای که فساد اخلاقی رواج دارد سخت و دردناک خواهد بود. اخلاق در سعادت زندگی دنیوی و اخروی فردی و اجتماعی انسان ها تاثیر فراوانی دارد و به همین دلیل تربیت های اخلاقی باید در راس برنامه های تربیتی باشد. البته تربیت اخلاق نیک و مبارزه با ناهنجاری های اخلاقی کار آسانی نیست بلکه کاری است ظریف و فنی و دشوار و توفیق در آن نیاز به همکاری و جدیت دانشمندان علوم اخلاق و تربیت و تعلیم از یک سو و اولیا و مربیان از سوی دیگر دارد.^۲

اخلاق قسمتی اعظم و مهم از آموزه های دین مبین اسلام است که به فضائل و رذایل اعمال انسان می پردازد انسان در جهان بینی اسلامی داستان شگفت دارد انسان اسلام تنها یک حیوان مستقیم القامه که ناخن پهن دارد و با دو پا راه میرود و سخن میگوید نیست این موجود از نظر قرآن ژرف تر و مرموز تر از این است که بتوان آن را با این چند کلمه تعریف کرد قرآن انسان را مدح ها و ستایش ها کرده و هم مذمت ها و نکوهش ها نموده است عالی ترین مدح ها و بزرگترین مذمت های قرآن درباره انسان است، او را از آسمان و زمین و از فرشته برتر و در همان حال از دیو و چهارپایان پست شمرده است از نظر قرآن انسان موجودی است که توانایی دارد جهان را مسخر خویش سازد و فرشتگان را به خدمت خویش بگو مورد و هم می تواند و اسفل السافلین سقوط کند، این خود انسان است که باید درباره خود تصمیم بگیرد و سرنوشت نهایی خود را تعیین نماید.^۳

گرچه همه ملل جهان اخلاق را می ستایند و در این باره کتابها و نشریات بشمار نوشته اند و می نویسند ولی آنچه مهم است درک معنی واقعی اخلاق و تشخیص مصداق های حقیقی آن اولاً و هدف از اخلاق خوب ثانیاً و برتری اخلاق اسلام در همین نکته است. در اسلام اخلاق فردی و

۱ - کتاب اخلاق اسلامی، پایه یازدهم رشته معارف اسلامی، ص ۹

۲ - روش های تربیت اخلاقی کاربردی در اسلام، محسن حاجی بابائیان امیری، ص ۲۳ و ۲۴

۳ - جهان بینی اسلامی، استاد شهید مرتضی مطهری، ص ۲۴۱

اجتماعی و سر حد کمال بررسی شده و همه جا سجایای خوب و انسانی یاد شده و حقوق مردم نسبت به یکدیگر و رفتار اجتماعی و برخورد های زندگی همه را بیان داشته اسلام اخلاق را اولاً تنها لبخند زدن و خوشرویی و... نمی داند ثانیاً هدف را خدای جهان و رسیدن به پاداش ابدی و جاویدان می داند^۱

بند دوم: معنای اخلاق

اخلاق عبارت است از ملکات نفسانی که به سبب آن کارها به آسانی و صرف زمان اندک در انسان صادر می شود البته این به معنای نیاز نداشتن به تفکر نیست در هر عمل اختیاری انسان حتماً تفکر هست اما در این اعمال تفکر بسیار سریع و صحیح انجام می گیرد اگر یک فضیلت اخلاقی در انسان به صورت ملکه درآید عمل مربوط به آن به آسانی و راحتی مورد توجه نفس قرار می گیرد و آن را اراده می کند. یکی از مباحث مهم اسلام که قرآن مجید بر آن بسیار تاکید کرده و آیات بسیاری درباره آن نازل فرموده "اخلاق" است یک انسان کامل آن است که همه جهات وجودی او کامل باشد و چون انسان از سه قسمت ساخته شده: عقل و تفکر، قلب و عواطف و احساسات، جسم و پیکر مادی، تمام کمال و تکامل در این سه قسمت است.

آنچه فکر انسان را تکامل می بخشد و می پرورد معرفت است و علم عبادت و حقایق اسلامی و ارتباط عقلی با مبدا همه کمالات آفرینش یعنی ذات خداوند است و آنچه عشق و عواطف و احساسات و سجایای روحی انسان را تمام می بخشد و رهبری میکند علم اخلاق و تربیت است^۲. دین اسلام برای اخلاق اهمیت فراوان قائل شده، قرآن به مفاهیم اخلاقی چون خیر و شر، عدل و ظلم، صبر و احسان توجه فراوان داشته^۳.

و هدف مهم رسالت پیامبر را اصلاح اخلاق انسان ها بیان کرده قرآن به مسئله اخلاق تا جایی اهمیت می دهد که هدف از آفرینش انسان را این می داند که وی مظهر صفات الهی و سجایای اخلاقی از قبیل محبت و احسان، شرف و شجاعت، سخاوت و نوع دوستی و پاکی از رذایل اخلاقی

۱- مکارم الاخلاق، مرحوم طبرسی، چاپ دوم، ص ۱۳ و ۱۱

۲- مکارم الاخلاق، مرحوم طبرسی، چاپ دوم، ص ۹

۳- الخصال، صدوق، محمدبن علی، الامالی تهران، کتابچی، ۱۳۷۶ ش

مثل کینه، حسادت، خیانت، ناپاکی درنده خویی، خود بینی و... شود.^۱ پیامبر اکرم که درود خداوند بر او و خاندان پاکش باد در روایتی هدف از نبوتش را تکمیل فضایل اخلاقی معرفی کرده و در روایات اهل بیت نیز از مکارم اخلاق سخن به میان آمده^۲ از این رو این مفهوم در مباحث اخلاقی اهمیت یافته و کتاب‌هایی با این نام نوشته شده است. امام صادق در پاسخ به پرسشی نمونه‌هایی از مکارم اخلاق را اینگونه برشمرده است: گذشت از کسی که به او ظلم کرده، رابطه با کسی که با تو قطع رابطه کرده، عطا به آن کس که از تو دریغ داشته است، و گفتن حق اگرچه برضد خودت باشد.^۳

بند سوم: بررسی و شناخت علم اخلاق

اخلاق دانشی است که به کمک عقل و فلسفه، به شناخت نوعی اعمال و احوالی می‌پردازد که ارزش آنها مستقل از فایده آنها است. اخلاق عبارت است از چگونگی زیستن، این چگونگی هم رفتار انسان را شامل می‌شود و هم ملکات و کیفیت نفسانی را یعنی علم به اینکه انسان در دو بعد فردی و اجتماعی چگونه باید رفتار کند و بدین صورت به سعادت و کمال نهایی خود برسد.

از دیرباز مناقشه‌ای در باب مبانی عام اخلاق وجود داشته است که سزاوار بررسی بیشتری است از جمله اینکه آیا اخلاقیات از اغمای می‌گیرند یا از احساس و عبارت دیگر آیا ما خوب و بد امور را به کمک رشته‌ای از دلایل و استنتاجات استقرایی در میابیم یا به وسیله یک احساس بی واسطه و یک حس ظریف درونی آیا داوری‌های اخلاقی همچون هر قضاوت صحیح راجع به صدق و کذب گزاره‌های توصیفی میان تمامی موجودات زیر شعور عقلانی مشابه است یا اینکه مانند درک و دریافت ما از زیبایی و زشتی کاملاً مبتنی بر ساخت و سرشت ویژه نوع آدمی است فیلسوفان باستان با وجود اینکه غالباً اظهار کردند که فضیلت چیزی جز تبعیت از عقل نیست، اما در مجموع به نظر می‌رسد که اخلاق را محصول ذوق و احساس تلقی نموده‌اند.^۴ همچنین برخی اظهار داشته‌اند که علم اخلاق دانش است که به آدمی می‌آموزد: اخلاق‌های پسندیده و خوی

۱- مکارم الاخلاق، مرحوم طبرسی، چاپ دوم، انتشارات فراهانی، ص ۱۰

۲- کلینی، الکافی، ج ۲، ص ۵۵

۳- شیخ صدوق، الامالی، ۱۳۷۶ش، ص ۲۸۰

۴- کاوش در مبانی اخلاق، دیوید هیوم، ترجمه مرتضی‌مردیها، انتشارات مینوی خرد، ص ۵

های ناپسند کدامند، راههای پیراستن نفس از خلق‌های ناپسند چیست، روش آراستن نفس به سجایای پسندیده کدام است.^۱

بخش دوم: موضوع علم اخلاق

رفتارهای اختیاری انسان و ملکات و روحیات او و به عبارت دیگر اعمال و صفات نیک و بد به لحاظ قابل اقتصاد بودن و قابل اجتناب بودن موضوع علم اخلاق است. علم اخلاق به خاطر ارزشمندی موضوع آن در رتبه دوم پس از علم توحید قرار دارد. موضوع این علم انسان جویای کمال است یعنی انسانی که مقصد خود را طی منازل کمال و دستیابی به کمال نهایی که همان ملاقات خداست لقاءالله قرار داده است که این انسان اشرف مخلوقات و برترین موجودات است. خداوند در قرآن کریم می‌فرماید "وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ" "براستی ما فرزندان آدم را گرامی داشتیم و آنها را در خشکی و دریا سیر دادیم و از نعمتهای پاکیزه روزی بخشیدیم و آنها را بر بسیاری از مخلوقات خود برتری دادیم برتری کامل انسان سرشتی پاک و الهی دارد خداوند انسان را بر فطرت و سرشت نیکو و متعالی آفریده است اخلاق با آموزش نیکو زیستن فطرت الهی را شکوفا می‌کند تا به کمال واقعیش راه یابد.^۲

بند اول: انسان اخلاقی

در بینش الهی کسانی را انسان اخلاقی و صاحب حسن خلق می‌دانند که متخلّق به اخلاق الهی و مؤدب به آداب دینی بوده و در همه موضوعات و مسائل پایبند به دستورات دین و عامل به آنها باشد اگر خلق و خوی پیامبر گرامی اسلام را تحلیل و بررسی کنیم جز قرآن و دستورات آن چیز دیگری مشاهده نکرده و وجود شریفش را قرآن مجسم خواهیم یافت حسن خلق منحصر در خوش زبانی و خوش رفتاری با مردم نیست گرچه آنها نیز بخشی از اخلاق بوده و حائز اهمیت است از این روست که در روایات معصومین حسن خلق را به اوصاف متعددی از قبیل صبر سخاوت تواضع حلم و بردباری رفتار ملایم با مردم پرهیزکاری و پاکدامنی و دوری از گناه طلب روزی حلال توسعه در زندگی خانوادگی رفتار خوب کلام ترتیب و برخورد با بندگان خدا با

۱ - اخلاق اسلامی و مبانی نظری آن، دکتر علی شیروانی، چاپ چهارم، انتشارات دارالافکر، ص ۲۳

۲ - اخلاق اسلامی، پایه یازدهم رشته معارف اسلامی، ص ۱۱

چهره گشاده و امثال اینها تعریف کرد^۱. بنابراین معیار و ملاک اخلاق اند. حسن خلق تنها برخورد خوب و خوش اخلاقی نیست بلکه هر عمل یا صفتی که باعث کمال انسان شود در دایره عمل و صفت اخلاقی قرار می گیرد و صاحب آن را دارای حسن خلق می دانیم و البته پروردگاری که انسان را آفریده و بر زوایای پنهان و آشکار وجود او از همه آگاه تر است بهتر از هر کس می تواند افعال و صفاتی را که موجب کمال بشر از حیث فردی و اجتماعی می شود تعیین کند چنانکه قرآن کریم می فرماید: وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ وَنَعَلْنَاهُ مَّا تُوَسَّوْسُ بِهِ نَفْسُهُمْ؛ انسان را آفریدیم و از آنچه نفسش به او وسوسه می کند آگاهیم^۲

بند دوم: شخصیت انسان

اصولاً انسانی که دارای یک شخصیت واحد و خط فکری واحدی است در تنهایی و اجتماع، در ظاهر و باطن، در درون و برون در فکر و عمل همه باید یکی باشد هرگونه نفاق و دوگانگی در وجود انسان امری است تحمیلی و برخلاف اقتضای طبیعت او. انسان به حکم اینکه یک قلب بیشتر ندارد باید دارای یک کانون عاطفی و تسلیم در برابر یک قانون باشد یک مسیر معین در زندگیت غیب کند با یک گروه و یک جمعیت هماهنگ گردد و در نهایت تشهد و تعدد و راه های مختلف و اهداف پراکنده راه به بیهودگی و انحراف از مسیر توحیدی فطری می کشاند^۳. اخلاق به عنوان یکی از علوم کاربردی ارزشی جز به کار بستن در مقام عمل ندارد و آموختن آن بدون استفاده در میدان عمل اگر زیان به بار نیاورد سودی نخواهد بخشید^۴.

بخش سوم: تربیت اخلاقی از نظر قرآن کریم

می دانیم که قرآن کریم کتابی از دربردارنده وحی الهی که به تناسب نیاز و به اقتضای ضرورت آیات آن در طول ۲۳ سال نازل گردید این نامه الهی به سان کتاب های کلاسیک امروزه نیز که مباحث آن به شکل موضوعی تدوین شده باشد با وجود این با استفاده از تفاسیر موضوعی موجود می توان برحسب موضوع مورد نظر نیازهای خود و جامعه را به وسیله آن برآورده کرد یکی از

۱- درس هایی از اخلاق اسلامی، حبیب الله طاهری، ص ۱۷ و ۱۸

۲- سوره ق، آیه ۱۶

۳- تفسیر نمونه، مکارم شیرازی، ج ۱۷، ص ۱۹۳

۴- اخلاق، مرحوم سید عبدالله مبشر، ترجمه محمد رضا جباران، انتشارات هجرت، ص ۱۴

مسائلی که در قرآن به لحاظ اخلاقی بدان پرداخته شده ادب شکرگزاری و خاضع و خاشع بودن در مقابل خداوند به منزله منعم حقیقی و تسلیم محض او بودن است.

وَلَقَدْ آتَيْنَا لُقْمَانَ الْحِكْمَةَ أَنْ اشْكُرْ لِلَّهِ... (لقمان: ۱۲) ما به لقمان حکمت بخشیدیم که شکر خدا را به جای آورد

ویژگی دوم که در تربیت اخلاقی قرآن به آن پرداخته شده فروتنی فداکاری حسن خلق و همدردی با دیگر انسان ها است

وَعِبَادُ الرَّحْمَنِ الَّذِينَ يَمْشُونَ عَلَى الْأَرْضِ هَوْنًا وَإِذَا خَاطَبَهُمُ الْجَاهِلُونَ قَالُوا سَلَامًا؛ و بندگان خدای رحمان کسانی اند که روی زمین بی تکبر راه می روند، و هرگاه جاهلان آنان را طرف خطاب قرار دهند (و سخنان نابخردانه گویند) با ملایمت (و سلامت نفس) پاسخ دهند. (فرقان/۶۳) وَ اخْفِضْ لَهُمَا جَنَاحَ الذِّلِّ مِنَ الرَّحْمَةِ... و بال های فروتنی را از سر محبت در برابر آنان فرود آورد (اسراء: ۲۴) سومین خصیصه کسانی که تربیت اخلاقی در وجودشان به منصفه ظهور رسیده پاکی و طهارت وجود از هرگونه آلودگی و ناپاکی است (آیات ۶-۳ سوره مومنون)

چهارمین ویژگی تربیت شدگان اخلاقی از منظر قرآن دوری از اسراف و تبذیر و پرهیز از تخریب مواهب الهی استوَآتِ ذَا الْقُرْبَى حَقَّهُ وَالْمِسْكِينَ وَابْنَ السَّبِيلِ وَلَا تُبَذِّرْ تَبْذِيرًا ؛ و حق نزدیکان را بپردازید و (همچنین) حق مستمند و وامانده در راه را و هرگز اسراف و تبذیر مکن. (اسراء: ۲۶) قرآن کریم در ترسیم اصولی کلی تربیت اخلاقی رویه قابل توجهی را پیش گرفته است آن هنگام که دعوت به شکل از صاحب نعمات (خداوند متعال) می کند شکرگزاری خدا توسط لقمان حکیم را از سر حکمت وی میداند.

آنگاه که به سراغ مسئله توحید می رود، شرک به خدا را ظلم عظیم می داند. وَإِذْ قَالَ لُقْمَانُ لِابْنِهِ وَهُوَ يَعِظُهُ يَا بُنَيَّ لَا تُشْرِكْ بِاللَّهِ إِنَّ الشِّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ (لقمان/۱۳)

در مرحله بعد در تبیین معاد به منزله یک تکیه گاه اخلاقی مطمئن اینگونه می فرماید: يَا بُنَيَّ إِنَّهَا إِنْ تَكُ مِثْقَالَ حَبَّةٍ مِنْ خَرْدَلٍ فَتَكُنْ فِي صَخْرَةٍ أَوْ فِي السَّمَاوَاتِ أَوْ فِي الْأَرْضِ يَأْتِ بِهَا اللَّهُ يَأْتِ بِهَا فِرْعَانُ! اگر (عمل تو) همسنگ دانه ی خردلی باشد و در دل تخته سنگی یا در آسمان ها یا در زمین نهفته باشد، خداوند آن را (در قیامت برای حساب) می آورد (لقمان/۱۶)

آیت الله مکارم شیرازی در کتاب اخلاق در قرآن (جلد ۱) اصول و محورهای اخلاقی را که در

قرآن مورد توجه واقع شده است چنین بر می شمارد:

- مسئله احترام به والدین و شکرگزاری از آنان به دنبال شکر پروردگار (وَوَصَّيْنَا الْإِنْسَانَ بِوَالِدَيْهِ... أَنْ اشْكُرْ لِي وَلِوَالِدَيْكَ) (لقمان: ۱۴)

- اهمیت دادن به نماز و رابطه با پروردگار و نیایش و فروتنی در برابر او (اقِمِ الصَّلَاةَ)

- امر به معروف و نهی از منکر (وَأْمُرْ بِالْمَعْرُوفِ وَانْهَ عَنِ الْمُنْكَرِ) (لقمان: ۱۷)

- صبر و شکیبایی در برابر حوادث تلخ زندگی (وَاصْبِرْ عَلَى مَا أَصَابَكَ) (لقمان: ۱۷)

- حسن خلق در برابر مردم (وَلَا تُصَعِّرْ خَدَّكَ لِلنَّاسِ) (لقمان: ۱۸)

- خوشگفتاری با مردم (وَقُلْ لِعِبَادِي يَقُولُوا الَّتِي هِيَ أَحْسَنُ...) (اسراء: ۵۳)

- فروتنی و ترک تکبر در برابر خدا و خلق (وَلَا تَمْشِ فِي الْأَرْضِ مَرَحًا إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ كُلَّ مُخْتَالٍ فَخُورٍ) (لقمان: ۱۸)

- میانه روی و اعتدال در راه رفتن و سخن گفتن و همه چیزواقصید فی مشیک وَاغْضُضْ مِنْ صَوْتِكَ) (لقمان: ۱۹)

در آیات سه گانه سوره انعام از آیه ۱۵۱ آغاز و به ۱۵۳ ختم می شود ده فرمان مهم آمده است که قسمت مهمی از اصول اخلاقی را در بر می گیرد از جمله ترک ستم نسبت به فرزندان و ایتام عموم مردم، رعایت عدالت در برابر هر کس، ترک جانبداری تعصب آلود از نزدیکان و وابستگان و دوستان، پرهیز از آنچه موجب تفرقه می شود و نیز اجتناب از هر گونه شرک.

بخش چهارم: ویژگی های نظام اخلاقی اسلام

۱- نظام اخلاقی اسلام از نوع نظام های غایت انگار است یعنی خوب و بد ها و باید و نباید های آن به گونه ای است که دستیابی انسان را به تمام مطلوب و سعادت نهایت تامین و تضمین می کند

۲- از میان انواع گوناگون غایت انگاری نظام اخلاقی اسلام خود گرا است یعنی هدف در اخلاق اسلامی رسیدن شخص عامل به کمال مطلوب و سعادت جاودان است

۳- غایتی که در این نظام در نظر گرفته شده لذت است اما من لذت های حسی دنیوی ناپایدار و سطحی و آمیخته با رنج ها و غم فراوان بلکه لذت های پایدار عمیق و خالی از هر گونه رنج و سختی

۴- از آنجا که این هدف تنها در پرتو و تقرب به خداوند دست یافتنی است می توان گفت غایت

در نظام اخلاقی اسلام قرب الهی و آرام گرفتن در جوار طبیعی است

۵- از آنجا که راه رسیدن به این کمال پروراندن میل ها و گرایش های متعالی از جمله نوع دوستی، ایثار، امانتداری، عمل به عهد و مانند آن است، اخلاق اسلامی در نحوه رویارویی با دیگران و حرکت در جهت مصالح دیگران مزایای مکاتبه سودگرایی در توجه به خیر و صلاح عمومی و تلاش برای محرومیت زدایی و مانند آن را نیز در بر دارد در عین حال از آسیب های آن در امان است.

۶- از آنجا که غایت مترتب بر عمل اخلاقی کمال انسانی است و کمال انسانی با انجام اعمالی که ملائم با نفس متعالی انسان است تحقق می یابد این نظام وظیفه گرایی را نیز در متن خود دارد

۷- نظام اخلاقی اسلام قاعده نگر است یعنی بر آن است که معیار ثواب و خطا مشتمل بر یک دسته قواعد است

۸- نظام اخلاقی اسلام عقلانی - وحیانی است یعنی هم خرد و اندیشه انسان بدان دعوت می کند و هم پیامبران الهی

۹- نظام اخلاقی اسلام شهود گرا است یعنی بر آن است که نیروی ادراکی انسان به نحوی بدیهی و مستقل خوبی و بدی بسیاری از کارها را دریابد

۱۰- از آنجا که مردم درجات گوناگونی دارند خطاب اخلاقی قرآن نیز درصدهای متفاوتی است^۱

بخش پنجم: نمونه ای از اخلاق پیامبر و احادیث مربوطه

پیروزی پیامبر اسلام هر چند با تایید و امداد الهی بود ولی عواملی زیاد ر ظاهر داشت که یکی از مهمترین آنها جاذبه اخلاقی پیامبر بود آنچنان صفات عالی انسان و مکارم اخلاق در جامعه بود که دشمنان سرسخت را تحت تاثیر قرار می داد و به تسلیم وادار می کرد و دوستان را سخت مجذوب می سازد بلکه اگر این را معجزه اخلاقی پیامبر بنامیم اغراق نگفته ایم چنانکه نمونه ای از این معجزه اخلاقی در فتح مکه نمایان گشت هنگامی که مشرکان مشرکان جنایت پیشه که سالیان دراز هرچند در توان داشتن بر ضد اسلام و شخص پیامبر به کار گرفتند در چنگال و مسلمین گرفتارشدن پیغمبر اکرم برخلاف تمام محاسبات دوستان و دشمنان فرمان عفو عمومی آنها را

۱- اخلاق اسلامی و مبانی نظری آن، دکتر علی شیروانی، ص ۹۱-۹۳

صادر کرد و تمام جنایات آنها را به دست فراموشی سپرد و همین سبب شد که به مصداق آیه "يَدْخُلُونَ فِي دِينِ اللَّهِ أَفْوَاجًا" ^۱ فوج فوج مسلمان شدند.

بند اول: احادیث

"ان المؤمن ليدرک بحسن خلقه درجۀ قائم الیل و صائم النهار": مؤمن با حسن خلق خود به درجه کسی میرسد که شبها به عبادت می ایستد و روزها روزه دار است (مجمع البیان/ج ۱۰/ص ۳۳۳)

باز هم از آن حضرت آمده: "ما من شیء أثقل فی میزان المؤمن يوم القيامة من حسن الخلق": چیزی در میزان عمل در روز قیامت سنگین تر از خلق خوب نیست (مجمع البیان/ج ۱۰/ص ۳۳۳)

در حدیثی دیگر از پیامبر (ص) میخوانیم: "أكثر ما يدخل الناس الجنة: تقوى الله وحسن الخلق": بیشترین چیزی که مردم را وارد بهشت میکند، تقوی و حسن خلق است (سفینه البحار/ج ۱/ص ۴۱۰)

در حدیثی دیگر حضرت میفرماید: "أَكْمَلُ الْمُؤْمِنِينَ إِيمَانًا أَحْسَنُهُمْ خُلُقًا".^۲ کامل ترین مؤمنان در ایمان، نیک خوترین آنهاست (بحار الانوار ج ۷۱ ص ۳۸۹) امام علی (ع) نیز در باره حسن خلق میفرماید: ذَلَّلُوا أَخْلَاقَكُمْ بِالْمَحَاسِنِ وَ قَوَّضُوا إِلَى الْمَكَارِمِ؛ اخلاق خود را رام خوبیها کنید و به بزرگواریهایشان بکشایند (تحف العقول ص ۲۲۶) همچنین آن حضرت میفرماید: كَثُرَ الْحَسَبُ حُسْنُ الْخُلُقِ؛ گرامی ترین حسب و اصالت خانوادگی، خوش خلقی است. (نهج البلاغه/ فیض السلام/ ص ۱۰۹۴)

در حدیثی از علی بن موسی الرضا (ع) آمده است که پیامبر فرمود: عَلَيكُمْ بِحُسْنِ الْخُلُقِ فَإِنَّ حُسْنَ الْخُلُقِ فِي الْجَنَّةِ لَا مَحَالَةَ وَإِيَّاكُمْ وَ سُوءَ الْخُلُقِ فَإِنَّ سُوءَ الْخُلُقِ فِي النَّارِ لَا مَحَالَةَ؛ بر شما باد حسن خلق که حسن خلق لا محاله در بهشت است و حذر کنید از بدی خلق که لا محاله در جهنم خواهد بود. از مجموع اخبار فوق به خوبی استفاده میشود که حسن خلق کلید بهشت، وسیله جلب رضای خدا، نشانه قدرت ایمان و همپراز عبادت‌های شبانه و روزانه استو حدیث در این باره فراوان است.

منابع و مأخذ

- آیت الله مکارم شیرازی / تفسیر نمونه / جلد ۱۷ / انتشارات دارالکتاب الاسلامیه
- دکتر علی شیروانی / اخلاق اسلامی و مبانی نظری آن / چاپ چهارم / انتشارات دارالفکر
- احمد امیری پور / اخلاق از دیدگاه قرآن و چهارده معصوم / چاپ اول ۱۳۸۳ / انتشارات راز توکل
- شیخ حر عاملی / وسائل الشیعه / جلد ۸ / سال نشر ۱۴۱۴
- القمی شیخ عباس / سفینه البحار / جلد ۱ / نشر اسوه
- شمس الدین قرطبی / تفسیر قرطبی / جلد ۱۰ / انتشارات دالفکر
- فضل ابن حسن طبرسی / مجمع البیان / جلد ۱۰ / انتشارات دارالعلوم
- شهید مرتضی مطهری / جهان بینی توحیدی: مقدمه ای بر جهان بینی اسلامی / انتشارات صدرا
- محسن حاجی بابائیان امیری / روش های تربیت اخلاقی کاربردی در اسلام / تهران ۱۳۹۰ / انتشارات سروش
- مرحوم سید عبدالله بشر / اخلاق / مترجم: محمدرضا جباران / چاپ پانزدهم ۱۳۸۹ / انتشارات هجرت
- حبیب الله طاهری گرگانی / درس هایی از اخلاق اسلامی / چاپ سیزدهم ۱۳۹۲ / انتشارات اسلامی
- محمد بن علی صدوق / الخصال / تصحیح علی اکبر غفاری / بیروت / موسسه الاعلمی / م ۱۹۹۰
- مرحوم حسن ابن فضل طبرسی / مکارم الاخلاق / چاپ دوم / انتشارات فراهانی
- محدابن یعقوب اسحاق مشهور به شیخ کلینی / الکافی / م ۳۲۹ق / جلد دوم / انتشارات دارالکتاب الاسلامیه